

Πάπυροι - Επιστημονικό Περιοδικό τόμος 8, 2019

Papyri - Scientific Journal volume 8, 2019

Η επαγγελματική απασχόληση του Φιλίππου, Μαθητού του Χριστού και η μεσσιακή ιδέα

ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Διδάκτωρ Κοινωνικών Επιστημών

Θεσσαλονίκη 2019 – Thessaloniki 2019

ISSN:2241-5106

Αυτή η εργασία χορηγείται με άδεια [Creative Commons Αναφορά Δημιουργού - Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 Διεθνές](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Η επαγγελματική απασχόληση του Φιλίππου, Μαθητού του Χριστού και η μεσσιακή ιδέα

ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Διδάκτωρ Κοινωνικών Επιστημών

Περίληψη

Από τις διαθέσιμες πληροφορίες για το πρόσωπο του Φιλίππου, Μαθητού του Χριστού, εξάγεται το συμπέρασμα, ότι καταγόταν από την Βηθσαϊδά, όπως οι αδελφοί Πέτρος και Ανδρέας, απασχολείτο στην αλιεία, η κλήση του περιγράφεται αναλυτικά στο *Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο* (α' 35-44), ε γνώριζε Ελληνικά - άλλωστε ως Γαλιλαίος έφερε και όνομα ελληνικό-, και διαδραματίζει ομού με τον Ανδρέα σημαντικό ρόλο στην συνάντηση του Χριστού με τους Έλληνες. Ενταγμένος στον νεανικό κύκλο του Ιωάννου του Βαπτιστού διέπετο από την μεσσιανική ιδέα.

Λέξεις κλειδιά : Φίλιππος, μεσσιανική ιδέα, οικονομική σκέψη, οικονομική κατάσταση, επαγγελματική κατάσταση, τομείς οικονομίας

Abstract

Philip, Jesus Christ's disciple, was born in Bethsaida, a city of Galilee, on the lake of Genesareth. Paralleled to the Jewish, he knew the Greek language, his name was Greek, because his birthplace was in the Gallile of nations. He might be a fisherman, although there is no direct evidence, but his birthplace was famous for the quality of the fishes. Andrew and Peter, both born in Bethsaida, were also fishermen.

Philip and his friend Andrew belonged to John of Baptism's circle, which adopted the messianic idea. Philip and Andrew played a considerable role in the discussion of the Greeks with Jesus.

Keywords : Philip, messianic idea, economic thought, economic situation, profession, sector of economy

Εισαγωγή

Κατά το παρελθόν είχαμε ασχοληθή συστηματικώς και ενδελεχώς με την ανάλυση της οικονομικής φιλοσοφίας και πρακτικής προσωπικοτήτων της Καινής Διαθήκης, όπως των αποστόλων Πέτρου¹, Παύλου², Βαρνάβα³, Ναθαναήλ⁴, του Ιούδα του Ισκαριώτου⁵, του «αρχαίου μαθητού» (Πραξ. κα' 6) Μνάσωνος⁶, του Ιακώβου του Αδελφοθέου⁷, του Ιακώβου του Ζεβεδαίου⁸, καθώς και άλλων προσωπικοτήτων, συνδεομένων με τους Αποστόλους, όπως η Φοίβη⁹, ο Ακύλας και η Πρίσκιλλα¹⁰, όπως επίσης με καιρία θέματα της οικονομίας και οικονομικής πρακτικής στην Καινή Διαθήκη¹¹. Συνάγομε, ότι παρατηρείται ένα κενό που

¹ Χ. Π. Μπαλόγλου «Εργασία, επάγγελμα και οικιακή οικονομία κατά τον Απόστολο Πέτρο», *Πελοποννησιακά Λ'* (1)(2011) : 391-418 [: Στέφανος εις Τάσον Α. Γριτσόπουλον].

² Εκ της πράγματι πλουσιωτάτης βιβλιογραφίας περί της οικονομικής και κοινωνικής φιλοσοφίας του Παύλου πβ. Χ. Π. Μπαλόγλου «Η επιχειρηματικότητα και οι επιχειρηματίες στη ζωή του Απ. Παύλου», *Celestia τχ. 3^{ον}*, Νοέμβριος (2009): 77-86. Του αυτού «Διάλογος βιβλικής και φιλοσοφικής ερμηνείας: Η διοίκηση και οργάνωση του οίκου και της οικονομικής μονάδος κατά τον Ξενοφώντα και τους Αποστόλους Πέτρο και Παύλο», *Celestia τχ. 4^{ον}* (ii)(2013): 43-80 και την αυτόθι αναφερομένην στις σσ.66-68 βιβλιογραφία. Ως προς την συγκριτική παρουσίαση της οικονομικής φιλοσοφίας του Παύλου και της αρχαιοελληνικής οικονομικής θεωρήσεως πβ. Χ. Π. Μπαλόγλου «Η διοίκηση και οργάνωση του Οίκου κατά τον Απόστολο Παύλο σε συνάφεια με την αρχαιοελληνική θεώρηση (εκτενεστάτη περίληψη γερμανιστί)», *Zbornik. Journal of Classical Studies* 13 (2011): 147-170. Του αυτού «Η διοίκηση και οργάνωση του Οίκου κατά τον Απόστολο Παύλο», εν *Τιμητικός Τόμος για τον Ομότιμο Καθηγητή Σωτήριο Καρβούνη, πρώην Πρύτανη Πανεπιστημίου Πειραιώς*. Πειραιάς, 2012, σσ. 459-477. Του αυτού «Αριστοτέλης και Απ. Παύλος: Συγκριτική παρουσίαση του βίου, της δράσεώς των και της περί οικιακής οικονομίας διδασκαλίας των», *Φιλογένεια ΙΣΤ'*(1)(Ιανουάριος-Ιούνιος 2014)[2016]: 20-23. Του αυτού «Η οικονομική και κοινωνική ανάλυσις των παραινέσεων του Αποστόλου Παύλου εις την Προς Τίτον επιστολήν», *Αθηνά ΠΕ'*(2013-2018) (υπό εκτύπωσιν). C. P. Baloglou «An economic and social analysis of Apostle Paul's doctrines in the *Epistle to Titus*», εν H. Peukert, επιμ., *Taking up the Challenge!. Festschrift für Jürgen Backhaus*. Marburg: Metropolis Verlag, 2015.

³ Χ. Π. Μπαλόγλου «Η οικονομική και επιχειρηματική δραστηριότητα του Αποστόλου Βαρνάβα», *Εκκλησιαστικός Φάρος ΠΒ'* (2011): 247-298.

⁴ Χ. Π. Μπαλόγλου «Η βαρύνουσα θέση του Αποστόλου Ναθαναήλ και η επαγγελματική του απασχόληση. Διόρθωση ημαρτημένων και λανθασμένων θέσεων», *Εκκλησιαστικός Φάρος ΠΓ'-ΠΔ'* (2012-2013): 299-305.

⁵ Χ. Π. Μπαλόγλου «Η επαγγελματική απασχόληση του Ιούδα του Ισκαριώτου εντός του πλαισίου των αφηγήσεων της Καινής Διαθήκης», *Φιλογένεια ΙΣΤ'* (2) (Ιούλιος-Δεκέμβριος 2014) :24-27.

⁶ Χ. Π. Μπαλόγλου «Η συνεισφορά και συμβολή του Μνάσωνος στην συγκρότηση της αρχαίας Εκκλησίας», *Εκκλησιαστικός Φάρος ΠΓ'-ΠΔ'*(2012-2013): 281-297.

⁷ Περί της σχέσεως του Ιακώβου με τα οικονομικά θέματα, πβ. Χ. Π. Μπαλόγλου «Η ηγετική θέση του Ιακώβου του Αδελφοθέου και οι απόψεις του περί πλούτου και δικαίας διανομής του», *Νέα Σιών*, έτ. ρζ', τόμ. 93 (2015): 135-169 (+σσ.169-171:Summary).

⁸ Χ. Π. Μπαλόγλου «Η επαγγελματική κατάσταση και ηγέτιδα θέση του Ιακώβου του Ζεβεδαίου στην Αρχέγονη Εκκλησία», *Οι Τρεις Ιεράρχαι*, έτ. 105^{ον}, αρ. φυλ. 3(1559)(Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2014) :42 - 43.

⁹ Χ. Π. Μπαλόγλου «Η Εκκλησία των Κεγχρεών και η συμβολή της διακόνου Φοίβης», *Πελοποννησιακά Γράμματα* 1(2016): 61-73.

¹⁰ Χ. Π. Μπαλόγλου «Η συμβολή των Αγίων Ακύλα και Πρισκίλλης στο έργο της Αρχέγονης Αποστολικής Εκκλησίας», *Θεοδρομία ΙΣΤ'*(1)(Ιανουάριος-Μάρτιος 2014) :27-48- *ΙΣΤ'*(2)(Απρίλιος-Ιούνιος 2014) :172-179.

¹¹ Χ. Π. Μπαλόγλου «Η οικονομική διάσταση της μαγείας στις *Πράξεις των Αποστόλων*», *Μάραθα ΙΣΤ'* (2013): 257-268. Χ. Π. Μπαλόγλου «Βοήθεια-λογία ή σπατάλη;», *Ενορία*, έτ. 65^{ον}, φυλ. 1057(25-10-2010) :183-184. Χ. Π. Μπαλόγλου «Διαφορά και σιμωνεία», *Ενορία*, έτ. 65^{ον}, φυλ. 1060(19-11-2010) :201-202 [= *Αμπελος*, περ. Δ', τχ. 67^{ον} (Γ' -Δ' Τρίμηνο 2011):10-11]. Χ. Π. Μπαλόγλου «Διάλογος ελληνικής και βιβλικής οικονομικής φιλοσοφίας. Η δικαία διανομή του πλούτου: Από τα ελληνικά συσσίτια στα κοινά δείπνα αγάπης», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση* 31(91)(Ιανουάριος 2014): 27-49. C. P. Baloglou «Fair Distribution of Wealth: From the Greek Syssitia to the Dinners of Love», εν George C. Bitros, Nicholas C. Kyriazis, eds., *Essays in Contemporary Economics. A Festschrift in Memory of A. D. Karayiannis*. Heidelberg-New York- Dordrecht- London: Springer Verlag, 2015, σσ.199-219.

αφορά την διερεύνηση ή τυχόν εξέταση της επαγγελματικής και οικονομικής καταστάσεως του Μαθητού Φιλίππου.

Η παρούσα εργασία φιλοδοξεί να καλύψει το κενό, λαμβάνοντας υπόψη όλο το υλικό που είναι διαθέσιμο στα τέσσερα Ευαγγέλια, ενώ επικουρικά προστρέχουμε στους Πατέρες και στα υπομνήματά τους.

Η πρώτη Ενότητα διερευνά την καταγωγή του Φιλίππου, το γεωγραφικό πλαίσιο εντός του οποίου εγεννήθη και έδρασε. Η δεύτερη ενότητα διερευνά την επαγγελματική θέση του Φιλίππου. Το ζήτημα της κλήσεως του Φιλίππου, όπως παρουσιάζεται στο *Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον*, αποτελεί θέμα της τρίτης Ενότητας. Εγνώριζε ο Φίλιππος την ελληνική; Ποια η σχέση του με τους Έλληνες; (τετάρτη Ενότητα). Σε ποιο βαθμό είχε γαλουχηθή ο Φίλιππος με το μεσσιακό μήνυμα; (πέμπτη Ενότητα). Μετέσχε ο Φίλιππος της συναντήσεως του Χριστού στην Τιβεριάδα; (έκτη Ενότητα). Τα Συμπεράσματα ανακεφαλαιώνουν τα πορίσματα της ερεύνης.

Η παρούσα μελέτη γραφείσα από μη θεολόγο, αλλά γνώριμο στα κείμενα της Καινής Διαθήκης, φιλοδοξεί να συμβάλει στην περί Φιλίππου φιλολογία και να δημιουργήσει την σχετική κριτική συζήτηση, δεδομένου, ότι σύμφωνα με την ρήση αρχαίου σοφού : *δίδου σοφῶ ἀφορμήν, καὶ σοφώτερος ἔσται.*¹²

1. Καταγωγή του Φιλίππου

Ὁ Φίλιππος κατήγετο ἀπὸ τὴν Βηθσαϊδᾶ¹³, *– ἦν δὲ Φίλιππος ἀπὸ Βηθσαϊδᾶ, ἐκ τῆς πόλεως Ἀνδρέου καὶ Πέτρου* (Ιω. α' 45), πού σημαίνει τόπος ἀλειίας, ἡ ὅποια ὑπῆρξε πόλις (Ιω. α' 44), *κώμη* τῆς Γαλιλαίας (Μάρκ. η' 23), κειμένη ἐπὶ τῆς δυτικῆς ὄχθης τῆς λίμνης Γενησαρέτ (Μάρκ. στ' 45), ἀνατολικῶς τῆς Καπερναοῦμ, κώμη τῆς Γαυλωνίτιδος, τῆς τετραρχίας τοῦ Φιλίππου, μετατραπέισα ἀπὸ τὸν τετράρχη Φίλιππο (4 π.Χ. - 34 μ.Χ.)¹⁴, γιὸ τοῦ Ἡρώδη τοῦ Μεγάλου (40 - 4 π.Χ.)¹⁵, ἀπὸ κώμην σὲ πόλιν, ἐγκαθιστώντας πλῆθει [τε]λοικητόρων καὶ τῆ ἄλλει δυνάμει, ὀνομάσθηκε ἀργότερα Ἰουλιὰς πρὸς τιμὴν τῆς θυγατρὸς τοῦ Καίσαρος Αὐγού-

¹² Παροιμία Σολομώντος Θ' 9.

¹³ H. – W. Kuhn «Betsaida und et-Tell in frühchristlicher Zeit. Historische, archäologische und philologische Probleme eines als Wirkungsstätte Jesu angenommenen Ortslage», *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche* 101 (1) (2010). Στο ἄρθρο αὐτὸ παρουσιάζονται τὰ ἀρχαιολογικὰ καὶ φιλολογικὰ δεδομένα (μέχρι τὸν 6^{ον} μ.Χ. αἰώνα) γιὰ τὴν πόλη τῆς Βηθσαϊδᾶ – Ἰουλιᾶδος, καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ εὐρήματα, ἀρχιτεκτονικὰ κυρίως, στὸ et-Tell τῆς πρώιμης ρωμαϊκῆς περιόδου.

¹⁴ Ὁ Φίλιππος, περισσότερο δημιουργικὸς ἐκ τῶν διαδόχων τοῦ Ἡρώδου τοῦ Μεγάλου, τετράρχης Βατανείας, Τραχωνίτιδος, Αὐλανίτιδος, Γαυλανίτιδος καὶ τοῦ Πανέα, ἴδρυσε τὸ 2 π.Χ. στὸν Πανέα πόλη που ὀνομάσθηκε Καيسάρεια Φίλιπποι. Ἰωσήπου, *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* ΙΖ' 188-190· ΙΗ' 28. Ἰωσήπου, *Ἰουδαϊκὸς Πόλεμος* Β' ΙΧ 168. Βασ. Μ. Βέλλα, *Χρονολογικοὶ Πίνακες τῆς Ἰσραηλιτικῆς Ἰστορίας*, τχ. Α'. Αθήνα: Ἀποστολικὴ Διακονία, 1966², σ.74 [Φροντιστηριακὴ Βιβλιοθήκη τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης].

¹⁵ Γιὰ τὴν ἀμφιλεγόμενη αὐτὴ προσωπικότητα, πολὺπλοκή καὶ ἐνίοτε παρανοικὴ, με ἐξάρξεις μεγαλείου, τυραννικότητος καὶ μεγαλομανίας, πβ. Ἰωσήπου, *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* ΙΕ' Ι (1) –ΙΖ' VIII (4). Ἰωσήπου, *Ἰουδαϊκὸς Πόλεμος* Α' XVIII(1)-XXXIII(9). Κων/νου Ζάρρα, *Ἰστορία τῆς Εποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης*. Αθήνα: Ἐννιοί, 2005, σσ. 325-336 καὶ τὴν αὐτόθι ἀναφερομένη βιβλιογραφία. Γιὰ μίαν βραχεία, περιεκτικὴ, χρονολογικὴ καταγραφή του βίου καὶ του πολυσχιδοῦς ἔργου του πβ. Βασ. Μ. Βέλλα, *Χρονολογικοὶ Πίνακες...ὁ.π.*, τχ. Α', σσ. 67-73. Σάββα Αγουρίδη, *Θεολογία καὶ Κοινωνία σε διάλογο*. Αθήνα: Ἄρτος Ζωῆς, 1999, σσ.213-218. Γεωργ. Πατρώνου, *Θεολογία καὶ Κοινωνία. Θέματα Βιβλικῆς Θεολογίας καὶ Ποιμαντικῆς Διακονίας*. Αθήνα: Ἀποστολικὴ Διακονία, 2007, Κεφ. 9^ο σσ.291-303: Ἡρώδης ὁ Μέγας καὶ ἡ σφαγὴ τῶν νηπίων κατὰ τὴν Καινὴ Διαθήκη. Αναστ. Μαρά, *Πατερικὴ Θεολογία καὶ Χριστιανικὸς Πολιτισμὸς*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλη, 2008², σσ. 223-231: Ἡρώδης ὁ Μέγας.

στου Ίουλίαι¹⁶, στην οποία κατέφυγε ο Ίησοῦς μετὰ τὴν ἀποκεφάλιση τοῦ Ίωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ καὶ ὅταν τὸν ἀνεζήτησε ὁ Ἡρώδης Ἀντύπας (4 π.Χ.-39 μ.Χ.) (Λκ. θ' 10). Ἡ κωμόπολη αὐτὴ εὐρίσκεται ἐγγύτατα στὴν Ναζαρέτ, τὴν γενέτειρα πόλη, ὅπου μεγάλωσε καὶ ἔζησε ὁ Ίησοῦς καὶ κυρίως στὴν Καπερναοῦμ. Ἡ Βηθσαϊδᾶ, φαίνεται, πῶς ἦταν μία ὁμορφὴ καὶ πλούσια ἐμπορικὴ κωμόπολη, μὲ ἔντονα πολιτιστικὰ στοιχεῖα, πού ἐξέφραζε τὴν Γαλιλαϊκὴ ἀνεκτικότητα πρὸς ὄλους καὶ τὴν οἰκουμενικότητα τῶν κατοίκων της, κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπίδραση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς πολυσυλλεκτικῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως. Ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ Ἰώσηπο¹⁷, ὁποῖος λόγῳ τῆς καταγωγῆς του ἀπὸ τὴν περιοχὴ, κάνει ἰδιαίτερο λόγο γιὰ τὴν εὐφορὴ πεδιάδα τῆς Γενησαρέτ καὶ τὰ παραγόμενα προϊόντα της, ὅπως *καρύαι μὲν γε, φυτῶν τὸ χειμεριώτατον, ... φοίνικες, ... σῦκαι τε καὶ ἔλαιαι*¹⁸, καθὼς καὶ τὰ φρούτα, *τὰ μὲν γε βασιλικώτατα, σταφυλὴν τε καὶ σῦκον*¹⁹, πληροφοροῦμασθε, ὅτι ἡ *λίμνη τῆς Γενησαρέτ* (Λκ. ε' 1), ἡ *λίμνη τῆς Γενησαρίτιδος*, ἡ *θάλασσα τῆς Γαλιλαίας* ἢ *λίμνη τῆς Τιβεριάδος*²⁰, ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς φερώνυμης πόλεως πού εἶχε ἰδρυθῆ στὴν νοτιοδυτικὴ ἀκτὴ της, τὸ 18 μ.Χ., ἀπὸ τὸν Ἡρώδη Ἀντύπα, πρὸς τιμὴν τοῦ Τιβερίου²¹, ἦταν μία ἐκτεταμένη λίμνη 25 περίπου χιλιομέτρων μήκους καὶ 14 χιλιομέτρων πλάτους, μὲ ὑφάλμυρα νερά, ἀφοῦ ἡ ἐπιφάνεια τῶν ὑδάτων εὐρίσκεται σὲ 210 μέτρα ὑπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς Μεσογείου καὶ ἦταν πλουσιωτάτη σὲ ἀλιευτικὰ προϊόντα. Ὅλος δὲ ὁ πλοῦτος αὐτὸς θὰ τροφοδοτοῦσε τὶς ἀγορὰς μεγάλων τμημάτων τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Πράγματι, οἱ ἐκλεκτότεροι τῶν ἰχθύων τῆς λίμνης Γενησαρέτ εταριχεύοντο στὴν κώμη Τάριχος, ἡ ὁποία ἐκεῖτο στὴν ὄχθη τῆς λίμνης, ἐκεῖ ὅπου ἀργότερα κτίσθηκε ἡ πόλη Τιβεριάς. Οἱ ταριχευόμενοι ἰχθύες ἐξήγοντο στὴν Ρώμη ὡς τὸ πλέον προσφιλὲς ἐδεσμά της ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας²².

2. Ἡ οικονομικὴ καὶ επαγγελματικὴ συμπεριφορὰ τοῦ Φιλίππου μετὰ τὴν ἀλιεία

Ἡ κυρία ἀσχολία τῶν κατοίκων τῶν παραλίων τῆς λίμνης ἦταν ἡ ἀλιεία. Ὁ Ἄπ. Ἀνδρέας καὶ ὁ ἀδελφὸς του Πέτρος, ὑπῆρξαν *ἀλιεῖς* καὶ *μέτοχοι* ὀργανωμένων ἀλιευτικῶν ὁμάδων καὶ ἰδιοκτητῆς ἀλιευτικῶν σκαφῶν, τὰ ὁποῖα ὁ Λουκάς τὰ ἀποκαλεῖ *πλοῖα* (Λκ. ε' 2). Εἶχαν *μισθωτοὺς* καὶ ἐκμεταλλεύονταν σὲ συνεταιριστικὴ βάση μὲ τοὺς υἱοὺς τοῦ Ζεβεδαίου, Ἰωάννη καὶ Ἰάκωβο, τὸν θαλάσσιο πλοῦτο τῆς Τιβεριάδος (Λκ. ε' 9-10. Ματθ. δ' 18).

Ἡ ἐκμάθηση μιᾶς τέχνης γιὰ βιοπορισμὸ ἀποτελοῦσε συνήθεια τῶν Ἰουδαίων λογίων. Κατὰ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἀντίληψη ἡ ἐργασία ἀποτελοῦσε δικαιολογημένη πηγὴ πλούτου. Ἡ ἐργασία ὡς ἐπωφελὴς δραστηριότητα γιὰ τὸ άτομο καὶ τὴν πόλη εἶχε ἐξυμνηθῆ ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο²³. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σόλωνος ὄχι μόνον επικροτεῖτο ἡ ἐργασία κοινωνικῶς, ἀλλὰ καὶ τιμωρεῖτο ἡ ἀργία²⁴. Ὁ ἐπιτυχημένος ἐπιχειρηματίας ἢ «καλὸς οἰκονόμος» κατὰ τὴν κλασσικὴ ἐλληνικὴ ἀντίληψη ὠφελε, πρῶτον, νὰ ἔχει ἐπαρκὴ γνῶση καὶ πείρα γιὰ τὴν ἀποδοτικὴ διαχείριση καὶ χρησιμοποίησι τῆς ἰδιοκτησίας του, δεῦτερον, νὰ εἶναι ἰκανὸς στὴν ὀργάνωση καὶ

¹⁶ Ἰωσήπου, *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* ΙΗ' Β (1) 28. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἰουδαϊκὸς Πόλεμος* Β' ΙΧ 167-168· Γ' Χ 506-515.

¹⁷ Ἰωσήπου, *Ἰουδαϊκὸς Πόλεμος* Γ' Χ 506-521.

¹⁸ Ἰωσήπου, *Ἰουδαϊκὸς Πόλεμος* Γ' Χ 516.

¹⁹ Ἰωσήπου, *Ἰουδαϊκὸς Πόλεμος* Γ' Χ 516.

²⁰ Ματθ. δ' 18· ε' 9. Μαρκ. α' 16· ζ' 31. Βλ. καὶ Ἰω. στ' 31. Πβ. Νικ. Ολυμπίου «Καπερναοῦμ. Ἡ πόλις τοῦ Χριστοῦ», ἐν *Επιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* ΚΘ' (1994) : σ. 466]. Τιμητικὸν Αφιέρωμα εἰς Σάββαν Χρ. Αγουρίδην].

²¹ Ἰωσήπου, *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* ΙΗ' Β (3) 36-38.

²² Μάρκου Σιώτη, *Ἡ Γεθσημανὴ ἰδιοκτησία τοῦ Ευαγγελιστοῦ Ἰωάννου*. Ἀθήναι 1989, σ. 29, σημ. 76.

²³ Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 301-303.

²⁴ Πλουτάρχου, *Σόλων* 2. Διογ. Λαερτίου, *Βίοι Φιλοσόφων* Α' 55.

στον έλεγχο, και τρίτον, να φροντίζει και να προσέχει κάθε εγχείρημα, πράγμα που καθορίζει τον βαθμό επιτυχίας ή αποτυχίας²⁵. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Απ. Παύλος χρησιμοποιεί τον όρο «οίκονόμος» με την κυριολεκτική σημασία για να δηλώσει εκείνον που διευθύνει, διοικεί την οικία του, φροντίζει και διαχειρίζεται τα κτήματά του – *ὁ δὲ λοιπὸν ζητεῖται ἐν τοῖς οἰκονόμοις, ἵνα πιστὸς τις εὐρεθῆ* (Α' Κορ. δ' 2), *ἀλλὰ ὑπὸ ἐπιτρόπους ἐστὶ καὶ οἰκονόμους ἄχρι τῆς προθεσμίας τοῦ πατρὸς* (Γαλ. δ' 2).

Στὴν ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα τῶν ἀδελφῶν Πέτρου καὶ Ἀνδρέα, ἀξίζει νὰ προσθέσωμε ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Λουκᾶ, τὰ παιδιὰ τοῦ Ζεβεδαίου ἦσαν *κοινωνοὶ τῷ Σίμωνι* (Λκ. ε' 10). Ὁ ὅρος *κοινωνός* σημαίνει συμμετοχός, συναυτουργός, συνεργός, μέτοχος, συνέταιρος καὶ ἀπαντᾶται σὲ ἀρκετοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς²⁶.

Ἡ πληροφορία που παραδίδεται, ὅτι ὁ Φίλιππος καταγόταν ἀπὸ τὴν Βηθσαϊδᾶ, σὲ συνδυασμὸ με τὴν ρητὴ ἀναφορὰ τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Ἀνδρέα, μᾶς οδηγεῖ βᾶσιμα στὴν διπλὴ ὑπόθεση, ὅτι, πρῶτον, ασχολεῖται, ὅπως καὶ οἱ δύο ἄλλοι Μαθητές, με τὴν αλιεία, καὶ δεύτερον, ἦταν, ὅπως ὁ Ἀνδρέας, πιστὸς συνειδητοποιημένος, με βαθειὰ γνώση προφητικῆς παραδόσεως γιὰ τὴν ἔλευση ἐνός πραγματικοῦ Μεσσία καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν εἶναι υπερβολὴ νὰ υποστηρίξωμε ὅτι ἀνήκει ὡς νέος στὸ «κίνημα» τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου.

Ὅπως οἱ ἀδελφοὶ Πέτρος καὶ Ἀνδρέας, Ἰάκωβος καὶ Ἰωάννης, προέρχονταν ἀπὸ μίᾶ ευκατάστατη οἰκογένεια, καὶ υπῆρξαν *μέτοχοι* μίας αλιευτικῆς ἐπιχειρήσεως, δὲν αποκλείεται καὶ ὁ Φίλιππος νὰ προερχόταν ἀπὸ μίᾶ ἀνάλογη ευκατάστατη οἰκογένεια. Σημειωτέον, ὅτι ὁ Ζεβεδαῖος, πατέρας τῶν ἀδελφῶν Ἰακώβου καὶ Ἰωάννου, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Ἰππόλυτο τὸν Θηβαῖο ὡς *ἰδιοναύκληρος*²⁷, ἰδιοκτήτης αλιευτικῶν πλοιαρίων καὶ προβάλλεται ὡς διακεκριμένος κοινωνικὸς καὶ οικονομικὸς παράγοντας, καθότι ἐξετιμάτο ἰδιαιτέρως ὑπὸ τῶν ἐκπροσώπων τῆς πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἡγεσίας τῆς Γαλιλαίας καὶ Ἰουδαίας²⁸.

3. Ἡ κλήση τοῦ ἀπὸ τὸν Χριστό

Ἀναφορικὰ με τὴν κλήση τοῦ Φιλίππου, αὐτὴ περιγράφεται ἀναλυτικὰ στὸ Κατὰ Ἰωάννην Ευαγγέλιο (α' 35-44). Εἰδικώτερον, ὁ Ἰωάννης ὁ Βαπτιστὴς ἀποποιεῖται ἐνώπιον τῶν ἱερωμένων ἐκπροσώπων τῆς ἱεροσολυμιτικῆς ἀριστοκρατίας – *ὅτε ἀπέστειλαν οἱ Ἰουδαῖοι ἐξ Ἱεροσολύμων ἱερεῖς καὶ λευίτας*» (Ἰω. α' 19)–, ὄχι μόνον τὴν ιδιότητα τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τοῦ ἐπανερχομένου Ἡλία (Ματ. 3,23) καὶ τοῦ Προφήτη (Δτ. 18,15.18,18): *20 καὶ ὠμολόγησεν ὅτι οὐκ εἰμί ἐγὼ ὁ Χριστός[...]*²¹ *Ἡλίας εἶ σύ; καὶ λέγει οὐκ εἰμί. ὁ προφήτης εἶ σύ; καὶ ἀπεκρίθη, οὐ.* Ὁ Ἰωάννης διακηρύσσει με ταπεινότητα ὅτι *ἐγὼ οὐκ εἰμί ἀξίος ἵνα λύσω αὐτοῦ τὸν ἱμάντα τοῦ ὑποδήματος* (Ἰω. α' 27), ἀπλὰ καὶ μόνον ἀποτελεῖ μίᾶ *φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ*, ἡ ὁποία προετοιμάζει *τὴν ὁδὸν Κυρίου* (Ἰω. α' 23).

Τὴν ἐπομένη ἡμέρα– *τῇ ἐπαύριον* (Ἰω. α' 29)– ἐμφανίζεται σιωπηλὸς ὁ Ἰησοῦς, ὁ ὁποῖος δὲν ἔρχεται πίσω ἀπὸ τὸν Ἰωάννη, ἀλλὰ κατὰ μέτωπον. Ὁ Ἰωάννης καταφάσκει ὅτι πράγματι αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς *κάγὼ ἑώρακα καὶ μεμαρτύρηκα εἶναι ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ* (Ἰω. α' 34).

²⁵ Τοῦτο ἐπισημαίνεται ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα, *Ἀπομνημονεύματα* Γ III 9· *Κύρου Παιδεία* Α VI 23· *Οικονομικός* XX 2-3,13-16. Πβ. Ἀναστ. Καραγιάννη καὶ Χ.Π. Μπαλόγλου, *Ἡ ἐπιχειρηματικὴ ἀρχαία ἐλληνικὴ οἰκονομία*. Ἀθῆνα: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 2008, σσ. 175-177 [Γραφεῖο Οικονομικῶν Ἐρευνῶν. Μελέτες Νο 8].

²⁶ Πβ. Αἰσχύλου, *Ἀγαμέμνων* 1037, 1352· *Ἰκέτιδες* 343. Σοφοκλέους, *Τρωᾶδες* 730· *Αἴας* 284. Πλάτωνος, *Νόμοι* 810C. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Α 333B· *Φαῖδρος* 239C. Ξενοφ., *Ἀπομνημονεύματα* Β VI 24.

²⁷ Ἰππολύτου τοῦ Θηβαίου «Ἐκ τοῦ χρονικοῦ αὐτοῦ συντάγματος πρὸς τῆς συγγενείας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ», *PG*, τόμ. 117, cols. 1028-1056.

²⁸ Μάρκου Σιώτη, *Ἡ Γεθσημανὴ ...ό.π.*, σ, 29.

Την επομένη, τρίτη ουσιαστικά ημέρα -*τῆ ἑπαύριον πάλιν*(Ιω. α' 35)-, δίπλα στον Ιωάννη εμφανίζονται δύο εκ των μαθητών- *καὶ ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ δύο* (Ιω. α' 35)-, οι οποίοι παραμένουν ανώνυμοι και φυσικά ανήκουν στο «κίνημά» του. Ο Ιωάννης εκ νέου θα ρίψη το βλέμμα του στον Ιησού, ο οποίος στην περίπτωση αυτή περιπατεί: *καὶ ἐμβλέψας τῷ Ἰησοῦ περιπατοῦντι*. Ταυτόχρονα προβαίνει στην χριστολογική διακήρυξη *ἴδε ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ* (Ιω. α' 36). Η μαρτυρία αυτή του Ιωάννη ωθεί τους δύο μαθητές, οι οποίοι παραμένουν ανώνυμοι, να ακολουθήσουν τον Ιησού : *καὶ ἤκουσαν αὐτοῦ οἱ δύο μαθηταὶ λαλοῦντος, καὶ ἠκολούθησαν τῷ Ἰησοῦ* (Ιω. α' 37). Στην συνέχεια αποκαλύπτεται το όνομα του ενός εκ των δύο μαθητών του Ιωάννη του Προδρόμου: *Ἦν Ἀνδρέας ὁ ἀδελφὸς Σίμωνος Πέτρου εἷς ἐκ τῶν δύο τῶν ἀκουσάντων παρὰ Ἰωάννου καὶ ἀκολουθησάντων αὐτῷ* (Ιω. α' 41). Ταυτόχρονα στο ίδιο χωρίο υπογραμμίζεται, εμμέσως πλήν σαφώς, ότι ένας εκ των δύο που ακολούθησαν πρώτοι, δεν είναι ο προφανώς «γνωστός» και στους ακροατές του Ιωάννη Πρωτοκορυφαίος, στύλος της Αρχηγόνου Εκκλησίας, Σίμων Πέτρος, αλλά ο αδελφός του. Το όνομα του δεύτερου μαθητή δεν έχει ταυτοποιηθή, καθώς δεν ταυτίζεται με τον *μαθητὴν ὃν ἠγάπα ὁ Ἰησοῦς*, που πρωταγωνιστεί στην δεύτερη ενότητα του Ευαγγελίου (Ιω. ιγ' 23· ιθ' 26-27 · κ' 2-8 · κα' 7· 20-24)²⁹.

Την επομένη, τετάρτη κατά σειρά ημέρα της διηγήσεως, θέλησε ο Ιησούς να μεταβή στην Γαλιλαία: *Τῆ ἑπαύριον ἠθέλησεν ὁ Ἰησοῦς ἐξελθεῖν εἰς τὴν Γαλιλαίαν* (Ιω. α' 44). Στην Γαλιλαία *εὐρίσκει Φίλιππον καὶ λέγει αὐτῷ ἀκολούθει μοι* (Ιω. α' 44).

Εκ της ενδελεχούς περιγραφής συνάγεται, πρώτον, ότι, ο μεν Ανδρέας, ένας εκ των δύο μαθητών του Ιωάννου, ακολούθησε τον Ιησού, ο δε δεύτερος παρέμεινε άγνωστος, και δεύτερον, ο κυριολεκτικά πρωτό-κλήτος, αυτός που εκλήθη από τον Ιησού είναι ο Φίλιππος³⁰, και όχι ο επίσης φέρων το ελληνικόν όνομα Ανδρέας, ο οποίος συνδέθηκε στην Παράδοση ιδιαίτερα με το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο³¹. Η ιδιαίτερη κλήση του Φιλίππου σε συνδυασμό με το *πρωτεῖο* του Ανδρέα στο Κατά Ιωάννην σχετίζεται και με την μαθητεία στον Ιησού των Ελλήνων, η οποία κατακλείει την πρώτη ενότητα της δημοσίας δράσεως του Ιησού (Ιω. ιβ' 20-26)³². Συνεπώς, δεν είναι άτοπο να υποστηρίξωμε, ότι οι δύο αυτοί Μαθητές, οι φέροντες ελληνικά ονόματα³³, να προεικονίζουν την προσέλευση και άλλων προβάτων *ἃ οὐκ ἔστι ἐκ τῆς αὐλῆς ταύτης*» (Ιω. ι' 16).

²⁹ Πβ. Σωτ. Δεσπότη « Οι πρώτοι λόγοι του Ιησού στο κατά Ιωάννην και η δημιουργία του κύκλου των μαθητών Του», *Θεολογία* ΠΑ' (3) (2011) :48-49.

³⁰ Σωτ. Δεσπότη «Οι πρώτοι λόγοι του Ιησού στο κατά Ιωάννην...», *ό.π.*, σ.49.

³¹ Σάββα Αγουρίδη, *Το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο* Α'. Κεφ. 1-12. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 2005,σ.236.Βλ. Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τόμ. Α'. Αθήνα 1997³, σσ.840-841.

³² Σωτ. Δεσπότη «Η Κλήση των μαθητών και η Συνάντηση των Ελλήνων στο Κατά Ιωάννην», εν Ιδίου, *Ανθρώπινο Πρόσωπο και Ήθος στην Καινή Διαθήκη. Η Καινή Διαθήκη στον 21^ο αιώνα*, τόμ. Β'. *Βιβλικές Μελέτες στην Βιβλική Ηθική*. Αθήνα: 'Αθως, 2008, σσ.373-387.

³³ Ανδρέας ωνομάζετο ο πρόπαππος του Κλεισθένους, Φίλιππος ο Μακεδών, Φίλιππος ένας εκ των τυράννων που εξωρίσθησαν από τον Πελοπίδα. Α. Κ. Κωνσταντινίδου, *Επίτομον Λεξικόν Μυθολογίας και Ιστορίας* (φωτοαναστατική έκδοση). Αθήνα 1968, σ. 51. 509. Σύμφωνα με τον Oscar Cullmann, *Saint Pierre. Disciple, Apotre, Martyr: histoire et theologie*. Paris - Neuchatel, 1952, σ. 13, 18, όποιος κατήγετο από την Βηθσαϊδά εγνώριζε ελληνικά. Αξίζει να επισημανθή, ότι και το όνομα του αδελφού του Ανδρέα, του Σίμωνος, δεν είναι ολιγότερο ελληνικό, δεδομένου, ότι έχομε δύο προσωπικότητες από την κλασική Αθήνα, οι οποίες έφεραν το όνομα αυτό, τον Σίμωνα τον Ιπποκρατικό, ο οποίος έζησε στα τέλη του 5^{ου} αιώνας, και τον Σίμωνα τον Σωκρατικό, μαθητή του Σωκράτους. Το όνομα «Σιμωνίδης», που έφεραν οι ποιητές Σιμωνίδης ο Κείος, Σιμωνίδης ο Αμοργίνος, σημαίνει γυιός του Σίμωνος. Γ. Λάμψα, *Λεξικόν του αρχαίου κόσμου:Ελλάδα, Ρώμη*, τόμ. Δ'. Αθήνα : Δόμος, 2006, σσ.529-531. Ευαγγ. Πονηρού, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός. Από την Καινή Διαθήκη έως τον Μέγα Βασίλειο*. Αθήνα : Γεωργιάδης, 2010, σ. 63, σημ. 136.

Στο Ιω. α' 35-39, σε αντίθεση με τους συνοπτικούς, οι δύο πρώτοι μαθητές είναι εκείνοι που εγκαταλείπουν τον πρώτο τους δάσκαλο, που λειτουργεί προδρομικά, και ακολουθούν τον Χριστό. Οι δύο *πρωτόκλητοι* Μαθητές, ο Ανδρέας και ο έτερος, μη κατανομαζόμενος, με ελληνικό όνομα μαθητής, προεικονίζουν την συνάντηση Ιησού και Ελλήνων.

Αξίζει, τέλος, να επισημανθεί, ότι η κλήση των δύο πρώτων αυτών Μαθητών έλαβε χώρα κατά το πρώτο στάδιο της δράσεως του Χριστού, το οποίο συμπίπτει κατά τους χρόνους πρό του θανάτου του Βαπτιστού Ιωάννου. Αυτοί οι δύο μαθητές υπήρξαν ο πρώτος πυρήνας των οπαδών του³⁴.

4. Η θέση του έναντι των Ελλήνων

Για την παιδεία και την μόρφωσή του δεν έχουμε πληροφορίες. Το γεγονός όμως ότι οι Έλληνες που ανέβησαν στα Ιεροσόλυμα *ἵνα προσκυνήσωσιν ἐν τῇ ἑορτῇ* (Ιω. ιβ' 20), *προσῆλθον Φιλίππῳ τῷ ἀπὸ Βηθσαιῶν τῆς Γαλιλαίας* (Ιω. ιβ' 21), με απώτερο στόχο *τὸν Ἰησοῦν ἰδεῖν* (Ιω. ιβ' 22), δηλώνει ότι ο Φίλιππος ήταν γνωστός στους ελληνικούς κύκλους της Παλαιστίνης.

Ένα πρόσθετο στοιχείο που αξίζει να επισημανθεί είναι η συμπεριφορά του Φιλίππου στο θαύμα του πολλαπλασιασμού των πέντε ἄρτων και δύο ἰχθύων. Το θαύμα αυτό, το οποίο είναι το μοναδικό, το οποίο αναφέρεται και στους τέσσερις Ευαγγελιστές³⁵, λαμβάνει χώρα *πέραν τῆς θαλάσσης τῆς Γαλιλαίας τῆς Τιβεριάδος* (Ιω. στ' 1), σε μία εποχή που ευρίσκετο *ἐγγὺς τὸ πάσχα* (Ιω. στ' 4) και όταν *ἦν χόρτος πολὺς ἐν τῷ τόπῳ* (Ιω. στ' 10). Η ευθεία ερώτηση του Χριστού προς τον Φίλιππο, και μόνον σ' αυτόν, *πόθεν ἀγοράσωμεν ἄρτους ἵνα φάγωσιν οὗτοι;* (Ιω. στ' 5), δεν φανερώνει ἀγνοία, αλλά βοηθεῖ τους Μαθητές να αναγνωρίσουν την δύναμη του ερωτώντος³⁶. Σχολιάζοντας ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος την ερώτηση, σημειώνει ότι *τοῦτο δὲ ἔλεγε πειράζων αὐτόν* (Ιω. στ' 6), διότι είτε θεωρούσε τον Φίλιππο *ὡς ἀτελέστερον τῆνικαῦτα τῶν ἄλλων ἢ δι' αὐτοῦ καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀποτείνεται πειράζων αὐτούς*³⁷. Ο Φίλιππος απαντά χωρίς χρονοτριβή *διακοσίων δηναρίων ἄρτοι οὐκ ἀρκοῦσιν αὐτοῖς ἵνα ἕκαστος αὐτῶν βραχὺ τι λάβῃ* (Ιω. στ' 7).

Η απάντηση του Φιλίππου φανερώνει, σύμφωνα με τον Κύριλλο Αλεξανδρείας (370-444), ότι ο Μαθητής «...ὄξυς οὐ λίαν (sc. ην) εἰς τὸ δύνασθαι συνιέναι τὰ θεοπρεπέστερα»³⁸, γεγονός που υποδηλώνει ότι ο Φίλιππος δεν βλέπει λύση που να προέρχεται από τον Κύριο. Εκτός από την ερμηνεία αυτή, ταχύτητα και ευθεία απάντηση του Φιλίππου, ο οποίος προέβη

³⁴ Πβ. Ιω. Μουτζούρη «Περὶ των Δώδεκα Αποστόλων», *Επετηρίς του Φοιτητικού Θεολογικού Συνδέσμου*, πανεπ. έτους 1936-37, τχ. Δ', σσ.24-36.

³⁵ Μτθ. ιδ' 15-21. Μρκ. στ' 30-44. Λκ. θ' 10-17. Ιω. στ' 1-15. Πβ. Ιω. Γαλάνη, *Βιβλικές Ερμηνευτικές και Θεολογικές Μελέτες*. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς 2001[ανατύπωση 2004], σσ. 256-286. Χαραλάμπους Ατματζίδη, *Κριτικές αναγνώσεις των βιβλικών κειμένων. Ερευνητικές επισκέψεις σε βιβλικά τοπία*, τόμ. Α'. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 2010, σσ. 51-88.

³⁶ Θεοδώρου Μοψουεστίας «Εἰς το εὐαγγέλιον του Ιωάννου», *PG* 66, col. 709. Ζιγαβηνού «Υπόμνημα εἰς το κατά Ιωάννην εὐαγγέλιον», *PG* 129, col. 433. Ιω. Χρυσόστομου «Υπόμνημα εἰς το ἅγιον Ιωάννην, τον ἀπόστολον και εὐαγγελιστήν», *PG* 59, col. 240-241. Κυρίλλου Αλεξανδρείας «Ερμηνεία ἢ υπόμνημα εἰς το Κατὰ Ιωάννην Εὐαγγέλιον», *PG* 73, col. 445.

³⁷ Ιω. Χρυσόστομου «Υπόμνημα εἰς το ἅγιον Ιωάννην, τον ἀπόστολον και εὐαγγελιστήν», *PG* 59, col. 240. Θεοφυλάκτου Αχρίδος «Ερμηνεία εἰς το κατά Ιωάννην εὐαγγέλιον», *PG* 123, col. 1285. Ζιγαβηνού «Υπόμνημα εἰς το κατά Ιωάννην εὐαγγέλιον», *PG* 129, col. 1237. Πβ. Γεωργ. Ρηγοπούλου, *Ο Ιησούς και οι Μαθηταί Του. Οι μεταξὺ του Ιησού και των Μαθητῶν Του σχέσεις ἀπὸ της «κλήσεως» των μέχρι της Αναλήψεώς Του*, Αθήναι: Άρτος Ζωής, 1997, σ.40.

³⁸ Κυρίλλου Αλεξανδρείας «Ερμηνεία ἢ υπόμνημα εἰς το Κατὰ Ιωάννην Εὐαγγέλιον», *PG* 73, col. 445.

σε ένα απλό αριθμητικό υπολογισμό, υποδηλώνει ότι ο ίδιος είναι γνώστης της αξίας του άρτου και του συνολικού κόστους σιτίσεως.

5. Η μεσσιακή ιδέα και η πρόσληψή της

Προεισαγωγικώς οφείλομεν να υπενθυμίσωμεν, ότι η μορφή του Μεσσία παρουσιάζεται στον παραδοσιακό Ιουδαϊσμό, δηλαδή στην Π.Δ., στην Απόκρυφη Γραμματεία και γενικότερα στην ευρύτερη ιουδαϊκή φιλολογία. Χωρίς αμφιβολία η ιουδαϊκή ιστορία, η θεολογία και η θρησκευτική σκέψη των Ιουδαίων είναι αδιάρρηκτα συνυφασμένες με την αναμονή κάποιου Μεσσία στο μέλλον, κάποιου εσχατολογικού σωτήρα του λαού με ανθρωπινή υπόσταση. Κυρίαρχη είναι στον Ιουδαϊσμό η «μελλοντική εσχατολογία», η έννοια ενός Μεσσία που αναμένεται να έλθει³⁹. Ωστόσο, η πορεία της μεσσιανικής προσδοκίας μεταβάλλεται μετά τον θάνατο του βασιλέα Σολομώντος, αφού ακολούθησε η διαίρεση του ενιαίου βασιλείου, στο βόρειο του Ισραήλ και στο νότιο του Ιούδα⁴⁰. Το βόρειο βασίλειο απομακρύνεται από την διαθήκη του Σινά, ταυτίζεται με τον ειδωλολατρικό κόσμο, με αποτέλεσμα την διάλυσή του και την εξαφάνιση της μεσσιανικής ελπίδος. Όμως, ούτε το νότιο βασίλειο κατώρθωσε να συνεχίσει την διαθήκη του Σινά, διότι παρασύρθηκε στον τρόπο ζωής των ειδωλολατρών⁴¹ διατηρώντας μόνον μία τυπική λατρεία. Οι ουσιαστικές εντολές της Διαθήκης, όπως ήταν η μονοθεΐα και ο ηθικός νόμος παραμελήθηκαν.⁴²

Οι προφήτες, οι οποίοι εμφανίζονται την περίοδο αυτή, προσπαθούν να επαναφέρουν τον λαό στον ορθό δρόμο της σιναϊτικής διαθήκης, οραματίζοντας τον ερχομό ενός Μεσσία με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και ιδιότητες: Η καταγωγή του θα είναι από την οικογένεια του Δαυΐδ (Ησ. ΙΑ' 1. Ιερ. ΚΓ' 5: *ιδού ημέραι έρχονται, λέγει Κύριος, και άναστήσω τῶ Δαυΐδ άνατολήν δικαίαν, δικαιοσύνην επί τῆς γῆς* Ιερ. ΛΓ' 15. Ιεζ. ΙΖ' 22), θα γεννηθῆ στην Βηθλεέμ (Μιχ. Ε' 1: *Καί σύ, Βηθλεέμ, οΐκος του είναι έν χιλιάσιν Ιούδα: έκ σου μοι έξελεύσεται τοῦ είναι εΐς άρχοντα έν τῶ Ισραήλ, και αι έξοδοι αύτου άπ' άρχῆς έξ ήμερῶν αίῶνος*), από μητέρα παρθένο και θα λέγεται Εμμανουήλ (Ησ. Ζ' 14: *δια τοῦτο δώσει Κύριος αύτός ύμιν σημείον, ιδού ή παρθένος έν γαστρι έξει, και τέξεται υϊόν, και καλέσεις το όνομα αύτου Έμμανουήλ*, που θα προσφέρη τον εαυτό του για σωματικές κακώσεις (Ησ. ΛΘ' 4· 5· Ν' 5) και θα οδηγηθῆ στο μαρτύριο (Ησ. ΜΓ' 8)⁴³. Αυτός ο Μεσσίας θα είναι ιστορικό πρόσωπο και θα έχη πνευματικό ρόλο, γι' αυτό και ο δαυϊδικός, βασιλικός μεσσιανισμός με τον έντονο πολιτικό χαρακτήρα εξαφανίζεται από το προσκήνιο.

³⁹ Γεωργ. Πατρώνου, «Η μεσσιανική αυτοσυνειδησία του Ιησού και η ερμηνεία της μεσσιανικότητας από τον Απόστολο Ανδρέα και τον Ιούδα», εν *Κήρυγμα και Ευχαριστία. Χαριστήριος Τόμος προς τιμήν του Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ανθίμου*. Αθήνα : Αρμός, 2009 [: Γεωργ. Π. Πατρώνου, *Θεολογία και Κοινωνία. Θέματα Βιβλικής Θεολογίας και Ποιμαντικής Διακονίας*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2007, σσ. 305-328, εδώ σσ. 308-311], έκδοση στην οποία και παραπέμπομε.

⁴⁰ Για την διαίρεση των δύο βασιλείων, πβ. *Βασιλειών Α' 14,1-Β' 17,41* (Ο': Γ' 14,1-Δ' 17,41). Βασ.Βέλλα, *Χρονολογικοί Πίνακες ό.π.,σ. 20-22*. Αθαν. Χαστούπη «Τα βιβλία Α' και Β' Βασιλειών (Ο' : Γ' και Δ' Βασιλειών)», *Θεολογία* ΞΑ' (Γ')(Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1990) : 345-379. Χρυσάνθου Γ. Σαρηγιάννη, *Μητροπολίτου Μόρφου, Συνοπτική Ιστορία της Εποχής της Παλαιάς Διαθήκης*. Ευρύχου-Κύπρος, 1990, σσ.149-184· περί του βασιλείου του Ιούδα μέχρι της καταλύσεώς του, σσ.185-309.

⁴¹ Ησ. 1,5. Μιχ. 3· 7₂₋₆. Ιερ. 2· 5₁₉₋₃₁. Ιεζ. 4-6.

⁴² Για την τυπική λατρεία των Ισραηλιτών πβ. την αναφορά του Ησαΐα· Ησ. 29₁₃.

⁴³ Πβ. την εμβριθεστάτη, αναλυτική, διεξοδική μελέτη του Χρήστου Κ. Οικονόμου «Ιστοριοθεολογικές προϋποθέσεις των Πράξεων των Αποστόλων για την ιεραποστολή του Παύλου στη Βέροια», εν *Α' Παύλεια: Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Ο Απόστολος Παύλος και η Βέροια»* (Βέροια, 27-28 Ιουνίου 1995). Βέροια 1995, σσ.105-173.

Κατά την μακκαβαϊκή περίοδο με τους αγώνες των Ιουδαίων κατά των Σελευκιδών, η αντίληψη για τον Μεσσία αλλάζει ριζικά και μετατίθεται από τον οικουμενικό προσανατολισμό και τον πνευματικό του χαρακτήρα σε μία νέα ερμηνεία του προσώπου του Μεσσία και του χαρακτήρα της βασιλείας του. Το όραμα του Δανιήλ (Ζ' 13), σύμφωνα με το οποίο *μετά τῶν νεφελῶν τοῦ ουρανοῦ* θα εμφανισθῆ *υἱὸς ἀνθρώπου*, ο οποίος θα δέχεται από τον Θεό την εξουσία πάνω στους λαούς, ερμηνεύτηκε γραμματικά με αποτέλεσμα οι Ιουδαίοι να σχηματίσουν μία νέα αντίληψη για τον Μεσσία. Αντιλαμβάνονται την βασιλεία του Μεσσία ως μία αυτοκρατορία που δέχεται τις προηγούμενες, αλλά αυτή την φορά επίκεντρο είναι ο λαός του Ισραήλ.

Με την έννοια αυτή τα έθνη όχι μόνον δεν θα ήσαν συμμετόχα στην βασιλεία του Μεσσία, αλλά θα υποτάσσονταν στους Ιουδαίους. Η Μακκαβαϊκή επανάσταση υπήρξε η δυναμικότερη έκφραση του μεσσιανικού εθνοκεντρισμού. Η επανάσταση εκκίνησε από τον ιερέα Ματθαία και τους υιούς του (165-163 π.Χ.)⁴⁴, απέτυχε οικτρά, ένα γεγονός, που προξένησε πικρία και απογοήτευση στον λαό του Ισραήλ. Ο Μεσσίας λαμβάνει στην συνέχεια την μορφή ενός πολεμιστή, ο οποίος θα ξεσηκώσει τον λαό εναντίον του κατακτητή, θα τον απομακρύνει από την αγία γή των προγόνων του και θα επαναφέρει τους Ιουδαίους στην εξουσία. Αυτή ήταν η αντίληψη που διεχέετο κατά την εποχή του Χριστού και των Αποστόλων και ευρήκε εφαρμογή, πρώτον, στην εξέγερση του Ιούδα, περί το 6 μ.Χ., του επονομαζομένου υπό του Φλαβίου Ιωσήπου⁴⁵ Γαυλανίτης, ένα κίνημα, το οποίο κατεπνίγη από τον Ρωμαίο διοικητή της Συρίας Βαγρο, ο οποίος εισβάλλοντας στην Παλαιστίνη με δύναμι είκοσι χιλιάδων ανδρών, μετέβαλε σε ερείπια χωρία και πόλεις, κατετρόπωσε τους επαναστάτες, εκ των οποίων άλλους εφόνευσε, άλλους συνέλαβε αιχμαλώτους και εσταύρωσε δύο χιλιάδες⁴⁶, δεύτερον, στο κίνημα του Θευδά, περί το 44 μ.Χ., ο οποίος αφού συνεκέντρωσε τετρακοσίους οπαδούς⁴⁷, παρέστησε τον προφήτη, βεβαιώνοντας τους οπαδούς του, ότι με προσταγή του θα διεχωρίζοντο τα ύδατα του Ιορδάνη ποταμού και θα τον διέρχονταν για να βαδίσουν κατά των Ρωμαίων, ένα κίνημα που κατεστάλη από τον διοικητή της Ιουδαίας Φάδο, με την σύλληψη και τον αποκεφαλισμό του Θευδά⁴⁸, τρίτον, στην ανταρσία ενός ανωνύμου Ιουδαίου, που αφίχθη από την Αίγυπτο και κατεπνίγη στο αίμα από τον διοικητή της Ιουδαίας Φήλικα (Felix) (52-60)⁴⁹, και τέταρτον⁵⁰, στην επανάσταση του Σίμωνος Βαρ-Κοχεβά (132-135), η οποία έχει ιδιαίτερη σημασία για τις μεσσιανικές προσδοκίες των Ιουδαίων. Η επωνυμία «άστρο», που δόθηκε από τον Ραββίνο Akiba, δηλώνει, σύμφωνα με τον Μητροπολίτη Χρυσανθο Σαρηγιάννη (Κώς 1927 - Μόρφου 1996), ότι «στο πρόσωπό του έβλεπε την πραγματοποίηση της Μεσσιανικής προρρήσεως, για το άστρο που θα ανέτελλε από τον Ιακώβ, η οποία

⁴⁴ Α' Μακκαβ. Β' 1 *Εν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις ἀνέστη Ματθαίας υἱὸς Ἰωάννου τοῦ Συμεῶν ἱερεὺς τῶν υἱῶν Ἰωαρίβ ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ καὶ ἐκάθισεν ἐν Μωδεὶν* ² *καὶ αὐτῶ υἱοὶ πέντε, Ἰωάννης ὁ καλούμενος Γαδδὶς,* ³ *Σίμων ὁ καλούμενος Θασσὶ,* ⁴ *Ἰούδας ὁ καλούμενος Μακκαβαίος* ⁵ *Ἐλεάζαρ ὁ καλούμενος Αὐαράν, Ἰωνάθαν ὁ καλούμενος Ἀπφούς.*

⁴⁵ Ιωσήπου, *Ιουδ. Αρχαιολ.* ΙΖ' 1 (1) . *Ιουδ. Πόλεμος* Β VIII(117).

⁴⁶ Ιωσήπου, *Ιουδ. Αρχαιολ.* ΙΖ' 10 (9)-(10) . *Πράξ.* ε' 37.

⁴⁷ *Πράξ.* ε' 36.

⁴⁸ Ιωσήπου, *Ιουδ. Αρχαιολ.* Κ' 5 (1). Αναφέρεται, ότι διακόσιοι εκ των επαναστατών εφονεύθησαν και διακόσιοι συνελήφθησαν αιχμαλώτοι.

⁴⁹ Ιωσήπου, *Ιουδ. Αρχαιολ.* Κ' 8 (6).

⁵⁰ Για τα κινήματα αυτά, ζηλωτικού χαρακτήρος, πβ. Επισκόπου Αντωνίου Γ. Κόμπου, Μητροπολίτου Σισανίου και Σιατίστης, «Ο Ιησούς, οι Μαθηταί Του και η κίνησης των Ζηλωτών», εν *Χαριστέιον Σεραφεμί Τίκα*. Θεσσαλονίκη 1984, σσ.231-261 και σε ανάτυπο Αθήνα 1984, 79σσ. Του Ιδίου, *Ο Κύριος, οι Ζηλωταί και η Ρωμαϊκή εξουσία*. Αθήνα 1996, 80σσ.(Ανάτυπον εκ του περιοδικού *Εφημέριος* 1995 και 1996).

αναφέρεται στο βιβλίο των Αριθμών»⁵¹. Πράγματι, στους *Αριθμούς* (ΚΔ') αναφέρεται ότι «¹⁷μακαρίζω, καὶ οὐκ ἐγγίζει ἀνατελεῖ ἄστρον ἐξ Ἰακώβ, ἀναστήσεται ἄνθρωπος ἐξ Ἰσραὴλ καὶ θραύσει τοὺς ἀρχηγούς Μωάβ». Η επανάσταση αυτή, που έλαβε χώρα επί Αδριανού, κατεστάλη από τον Ιούλιο Σεβήρο το 135 μ.Χ..

Για την Καινή Διαθήκη ο Μεσσίας και Χριστός δεν είναι μία απλή προσδοκία, πολύ περισσότερο δεν είναι κάποιος θεολογικός μύθος. Πρόκειται για ιστορικό πρόσωπο, τον Ιησού τον Ναζωραίο, που γεννήθηκε σε συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο και κάποια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, «έν Βηθλεέμ τῆς Ἰουδαίας» και «έν ημέραις Ἡρώδου τοῦ βασιλέως» (Ματθ' β' 1). Γι' αυτό τον λόγο ως ιστορικό πρόσωπο γενεαλογείται από τους ιερούς ευαγγελιστές Ματθαίο (α' 1-16) και Λουκά (γ' 23-38).

Ο Ιησούς για την ιουδαϊκή κοινωνία, το άμεσο οικογενειακό του περιβάλλον, αλλά και από πλευράς νομικής κατοχυρώσεώς του, θεωρείτο ως ένα κανονικό μέλος της οικογενείας του Ιωσήφ. Αυτή η κοινωνική συνείδηση και νομική διασφάλιση του βρέφους Ιησού διατυπώνεται απερίφραστα και απροκάλυπτα στο ιερό Ευαγγέλιο του Ματθαίου με την φράση «οὗτός ἐστιν ὁ τοῦ τέκτονος υἱός», του Ιωσήφ (Ματθ. ιγ' 55)⁵².

Στην εποχή του κηρύγματος του Ιησού οι εσχατολογικές προσδοκίες των Ιουδαίων για άμεση απελευθέρωση από την Ρωμαϊκή κυριαρχία ευρίσκονταν στην αποκορύφωσή τους. Ο Ιησούς δεν ενεθάρρυνε τις λαϊκές μεσσιανικές προσδοκίες και εκδηλώσεις και αντιδρούσε σε κάθε μορφή ενθουσιαστικών εθνικιστικών τάσεων, ιδιαίτερος όταν ο λαός έβλεπε τα θαυματουργικά και θαυμαστά έργα του ως ένα είδος επιλύσεως των κοινωνικών και βιολογικών αναγκών των ανθρώπων, είτε με την ευλογία των άρτων και των ιχθύων είτε με την θεραπεία των ασθενειών, είτε με την ανάσταση των νεκρών, και γι' αυτό ήθελαν όλοι μετά ταύτα *ἀρπάζειν αὐτόν ἵνα ποιήσωσιν βασιλέα* (Ιω. στ' 15).

Είναι ενδιαφέρον, ότι η μεσσιανικότητα του Φιλίππου μελετάται και αξιολογείται από κοινού με την αντίστοιχη του Ανδρέα⁵³ και τούτο, διότι αμφότεροι ανήκαν στον νεανικό κύκλο του Ιωάννου του Προδρόμου, και από κοινού κινούνται στο θέμα αυτό.

Ως πρώτο περιστατικό της μεσσιανικότητας του Φιλίππου σε συνάφεια με τον Ανδρέα μπορεί να εκληφθή το εντυπωσιακό εκείνο γεγονός του θαύματος του πολλαπλασιασμού των πέντε άρτων και των δύο ιχθύων, το οποίο περιγράφουν εκτενέστατα όλοι οι Ευαγγελιστές. Ειδικότερα, στην περιγραφή του ευαγγελιστού Ιωάννου, ο Ιησούς απευθύνεται προς τον Φίλιππο *λέγει πρὸς τὸν Φίλιππον* (Ιω. στ' 5) σχετικά με τον τόπο προμηθείας των άρτων. Αποφασιστική υπήρξε η παρέμβαση του Ανδρέα, μετά την απάντηση του Φιλίππου περί του κόστους των άρτων (Ιω. στ' 7), ο οποίος υποδεικνύει την ύπαρξη ενός μικρού παιδιού, το οποίο *έχει πέντε άρτους κριθίνους καὶ δύο οψάρια* (Ιω. στ' 9), προκαλώντας συγχρόνως τον Διδάσκαλο να φανερώση την αληθινή έννοια της μεσσιανικότητός του με την πραγματοποίηση του θαύματος. Αμέσως ο λαός άρχισε να ξεσπά σε ενθουσιαστικές εκδηλώσεις αναφωνώντας *οὗτός ἐστιν ἀληθῶς ὁ προφήτης ὁ ἐρχόμενος εἰς τὸν κόσμον* (Ιω. στ' 14). Μέσα σε αυτήν την ατμόσφαιρα μεσσιανικής φορτίσεως αιτιολογείται και η πρόθεση πολλών: *ἔρχεσθαι καὶ ἀρπάζειν αὐτόν ἵνα ποιήσωσιν βασιλέα* (Ιω. στ' 15).

⁵¹ Χρυσάνθου Γ. Σαρηγιάννη, Μητροπολίτου Μόρφου, *Συνοπτική Ιστορία...ό.π.*, σ.372.

⁵² Πβ. Μάρκου Σιώτου «Οι κατά σάρκα προπάτορες του Ιησού Χριστού», *Θεολογία ΝΖ'* (1)(1986): 127-154 & (2) (1986): 273-299.

⁵³ Γεωργ. Πατρώνου «Ο Απόστολος Ανδρέας ως οικουμενικός διδάσκαλος», εν *Ορθοδοξία και Οικουμένη. Χαριστήριος Τόμος προς τιμήν του Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου Α'*. Αθήνα 2000, σσ.153-181 [: Γεωργ. Π. Πατρώνου, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός. Θέματα αρχικής συνάντησης και σύνθεσής τους*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2003]. Για τον Απ. Ανδρέα πβ. Χρίστου Θ. Κρικώνη, *Απόστολος Ανδρέας ο Πρωτόκλητος*. Θεσσαλονίκη : University Studio Press, 2009 και την αυτόθι αναφερομένη βιβλιογραφία.

Στο περιστατικό αυτό, το οποίο λαμβάνει χώρα *έγγυς τὸ πάσχα, η εορτὴ τῶν Ἰουδαίων* (Ιω. στ' 4), επικεντρώνονται οι προσδοκίες όλων για την εκπλήρωση των υποσχέσεων του Θεού για την αποστολή ενός ισχυρού Μεσσία του βασιλικού οίκου Δαυίδ, ο οποίος θα απελευθερώσει τον Ισραήλ.

Το δεύτερο περιστατικό έχει να κάνει με την συνάντηση του Χριστού και των Ελλήνων. Οι Έλληνες *προσῆλθον Φιλίππῳ τῷ ἀπὸ Βηθσαιῶν τῆς Γαλιλαίας* (Ιω. ιβ' 21) και τον προσφωνούν *Κύριε, θέλομεν τὸν Ἰησοῦν ἰδεῖν* (Ιω. ιβ' 21), όπου τιμητικώς προσφωνείται ο Φίλιππος. Ο όρος *Έλληνες* στην Καινή Διαθήκη έχει ευρύτερη σημασία και δηλώνει τους ελληνοφώνους, ήτοι οι ελληνίζοντες ειδωλολάτρες, προσήλυτοι στον Ιουδαϊσμό⁵⁴ εκ των φοβουμένων ή των σεβομένων τον Θεό, δείχνουν διάρκεια και επιμονή στην παράκληση⁵⁵. Ο Φίλιππος δεν ανέφερε αμέσως το αίτημά τους στον Ιησού, αλλά συνεβουλεύθη τον συμπολίτη του Ανδρέα: *καὶ λέγει τῷ Ανδρέᾳ* (Ιω. ιβ' 22). Ο Αλεξανδρείας Κύριλλος τον δικαιολογεί: *Μνησθεὶς ὁ Φίλιππος ὅτι εἶπε πρὸς αὐτοὺς ὁ Κύριος εἰς οδὸν ἔθνῶν μὴ ἀπέλθῃτε...δειλιᾷ μήποτε προσκροῦσαι δόξῃ τοὺς μὴ πεπιστευκότας προσάγειν τῷ Χριστῷ...*⁵⁶, γι' αυτό και ενημέρωσε τον Ανδρέα. Με τον τρόπο αυτό αναγνωρίζει ο Φίλιππος την προσωπικότητα, το βάρος και την σύνεση του Ανδρέα. Ταυτόχρονα, αμφότεροι *Ἀνδρέας καὶ Φίλιππος* μεταβαίνουν στον Ιησού και περιγράφουν το περιστατικό *λέγουσι τῷ Ἰησοῦ* (Ιω. ιβ' 22). Με τον τρόπο αυτό, αμφότεροι οι Μαθητές⁵⁷ γίνονται οι «πρόδρομοι» για την μελλοντική συνάντηση Ελληνισμού και Χριστιανισμού. Αμφότεροι υπήρξαν οι «εισηγηταί» της οικουμενικότητας και καθολικότητας της Εκκλησίας του Χριστού, αυτοί που άνοιξαν τον δρόμο, έτσι ώστε ο *Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου* να δοξασθή ως *Υἱὸς τοῦ Θεοῦ* (Ιω. ια' 23).

Ο Φίλιππος είναι εκείνος που ανακεφαλαιώνει την προφητική θεολογία και την θρησκευτική ιστορική προσδοκία αιώνων, όταν ο ίδιος διαπιστώνει την σύνθεση των μεσσιανικών εννοιών του παρελθόντος με τις προσωπικές επιβεβαιώσεις του παρόντος, όταν προσκαλεί τον Ναθαναήλ με την φράση: *εὐρήκαμεν, ὃν ἔγραψε Μωϋσῆς ἐν τῷ νόμῳ καὶ οἱ προφήται, [...], Ἰησοῦν τὸν υἱὸν τοῦ Ἰωσήφ τὸν ἀπὸ Ναζαρέτ* (Ιω. α' 46). Με το τρίτο αυτό περιστατικό συμβάλλει ο Φίλιππος στην αναγνώριση της μεσσιανικότητας του Ναθαναήλ, ο οποίος, εάν και αρχικώς εξέφρασε αμφισβητήσεις⁵⁸, *ἐκ Ναζαρέτ δύναται τις ἀγαθὸν εἶναι;* (Ιω. α' 45), στην συνέχεια επιβεβαίωσε με την επιφώνηση: *ῥαββί, σὺ εἶ ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, σὺ εἶ ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἰσραήλ* (Ιω. α' 51)⁵⁹.

Ένα τέταρτο περιστατικό θέλει να δείξει τον κλονισμό του Φιλίππου. Κατά την διάρκεια του Μυστικού Δείπνου, ο Κύριος προλέγει τον αποχωρισμό του από τους Μαθητές και την άρνηση του Πέτρου (Ιω. ιγ' 31-38). Στην συνέχεια παρηγορεί τους Μαθητές (Ιω. ιδ' 1-11). Στην

⁵⁴ Παναγ. Μπρατσιώτου «Χριστιανισμός και Ελληνισμός εν αντιθέσει και συνθέσει», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 32(1958): 285.

⁵⁵ Γεωργ. Ρηγοπούλου, *Ο Ιησούς και οι Έλληνες. Ερμηνευτική προσέγγιση του Ιω. 12,20-26*. Αθήνα 1998, σ. 13.

⁵⁶ Κυρίλλου Αλεξανδρείας «Ερμηνεία εις το Κατά Ιωάννην», PG 74, col. 84.

⁵⁷ Κατά την προσωπική μας γνώμη αδικεί ο Ομότ. Καθηγητής Γεώργιος Γ. Πατρώνος, *Θεολογία και Κοινωνία... ό.π.*, σσ.320-321, τον Φίλιππο, όταν δεν τον αναφέρει στην περιγραφή του περιστατικού, δείχνοντας έμφαση στον Ανδρέα.

⁵⁸ Ο Ομότ. Καθηγητής Γεώργιος Γ. ΠΑΤΡΩΝΟΣ, *Θεολογία και Κοινωνία...ό.π.*,σ.321, γράφει, ότι ο Ανδρέας «πέρασε μία σκληρή δοκιμασία, όταν άκουσε από τον αδελφό του Πέτρο και από τον προσωπικό του φίλο Φίλιππο την απόλυτη αμφισβήτηση και άρνηση στις δικές του εκτιμήσεις με το τραγικό ερώτημα *έκ Ναζαρέτ δύναται τις αγαθόν εἶναι;* (Ιω. α' 45)». Το ερώτημα αυτό, όμως, το έθεσε ο Ναθαναήλ και όχι ο Φίλιππος και ο Ανδρέας.

⁵⁹ Τον θαυμασμό αυτόν τον εκφράζει σαφώς ο Ναθαναήλ και όχι οι Μαθητές, όπως αναγράφει ο Γ. Πατρώνος, *Θεολογία και...ό.π.*,σ.322:«Το ίδιο επιβεβαιώνει και η επιφώνηση των μαθητών «Ῥαββί, σὺ εἶ ὁ...»(Ιωάνν. 1, 49)», γεγονός που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.

ερώτηση του Φιλίππου «Κύριε, δείξον ἡμῖν τὸν πατέρα καὶ ἀρκεῖ ἡμῖν» (Ιω. ιδ' 8) , τον επιτιμά ο Κύριος με την ερώτηση (Ιω. ιδ') :

«⁹τοσοῦτον χρόνον μεθ' ὑμῶν εἶμι, καὶ οὐκ ἐγνώκας με, Φίλιππε; ὁ ἑώρακώς ἔμε ἑώρακε τὸν πατέρα· καὶ πῶς σὺ λέγεις, δείξον ἡμῖν τὸν πατέρα; ¹⁰ οὐ πιστεύεις ὅτι ἐγὼ ἐν τῷ πατρὶ καὶ ὁ πατήρ ἐν ἐμοὶ ἐστὶ; τα ῥήματα ἃ ἐγὼ λαλῶ ὑμῖν, ἀπ' ἐμαυτοῦ οὐ λαλῶ· ὁ δὲ πατήρ ὁ ἐν ἐμοὶ μένων αὐτὸς ποιεῖ τα ἔργα».

Τούτο δηλώνει το μεσσιανικό πρόβλημα, διάχυτο στις σχέσεις του Χριστού με τους Μαθητές Του. Το ερώτημα «τίς ἐστὶν οὗτος» και «ἐπὶ ποία ἐξουσία ταῦτα ποιεῖ» θα πλανάται στις καρδιές των ανθρώπων αυτών και των Μαθητῶν Του ἀκόμη, σε ὅλες τις φάσεις της δημοσίας δράσεώς του Του μέχρις της στιγμῆς και αὐτοῦ του Σταυροῦ ἀκόμη⁶⁰.

6. Η παρουσία του Φιλίππου στην τελευταία εμφάνιση του Χριστού στην Τιβεριάδα

Στο τελευταίο κεφάλαιο (κα') του *Κατὰ Ιωάννην Ευαγγελίου* εμφανίζεται ο Ιησούς «τοῖς μαθηταῖς ἐπὶ τῆς θαλάσσης τῆς Τιβεριάδος» (Ιω. κα' 1) στους ἐξῆς ἐπτὰ μαθητές:

«ἦσαν ὁμοῦ Σίμων Πέτρος, καὶ Θωμᾶς ὁ λεγόμενος Δίδυμος, καὶ Ναθαναήλ, ὁ ἀπὸ Κανά τῆς Γαλιλαίας, καὶ οἱ τοῦ Ζεβεδαίου, καὶ ἄλλοι ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ δύο» (Ιω. κα' 2).

Ο αριθμὸς ἐπτὰ διατρέχει το Κατὰ Ιωαννην Ευαγγέλιον και την Αποκάλυψη, αποτελεί ἕναν ιερό αριθμὸ. Περαιτέρω, εἴαν και ἔχει υποστηριχθῆ, ὅτι το ΚΑ' κεφάλαιον δεν ἀνήκει στο ἀρχικό κείμενο του Ιωάννου, παρόλα αυτά η χρήση του ἀριθμοῦ ἐπτὰ και ο διάλογος του Χριστοῦ με τον Πέτρο πείθουν περί της γνησιότητος του κεφαλαίου⁶¹.

Με δεδομένον,

Πρώτον, ὅτι, ο Σίμων Πέτρος τους ἀναγγέλλει ὅτι ὑπάγω ἀλιεύειν και ὅτι ἀπαντες ἀπαντοῦν καὶ ἐρχόμεθα καὶ ἡμεῖς σὺν σοί (Ιω. κα 3), ἐξάγεται το ἀσφαλές συμπέρασμα, ὅτι και οι ἐπτὰ ἦσαν ἀλιεῖς, ἀρα δεν ἦταν παρὼν ο Ματθαῖος, ο τελώνης,

Δεύτερον, ὅτι στην κατάσταση ονοματίζονται ἐκ των ἐπτὰ οι πέντε, ἤτοι Πέτρος, Ιάκωβος και Ιωάννης, ως υιοὶ του Ζεβεδαίου, Θωμᾶς και Ναθαναήλ, ἐνῶ παρίστανται και ἄλλοι δύο, οι οποίοι δεν ονοματίζονται,

Τρίτον, ὅτι ἐκ των ἑνδεκα (11) συνολικῶς Μαθητῶν, δεδομένου ὅτι ο Ιούδας εἶχε αυτοκτονήσει, ἀποκλειομένου του Ματθαίου λόγω επαγγέλματος και των πέντε ονοματισθέντων, ἀπομένουν ως υποψήφια ονόματα πέντε Μαθητές : (α) Σίμων ο Ζηλωτής, (β) Ιάκωβος, ο ἀδελφός του Ματθαίου, (γ) ο Ιούδας ο επικαλούμενος Θαδδαῖος (Μτθ. ι' 3. Μρκ. γ' 18) , ο του Ιακώβου (Λκ. στ' 16), (δ) ο Ανδρέας και (ε) ο Φίλιππος.

Με δεδομένον, ὅτι ὅλοι προσέτρεξαν στην κλήση/πρόσκληση του Πέτρου για ἀλιεία, μπορούμε να ἀποκλείσωμε τον Σίμωνα τον Ζηλωτή, ο οποίος, εἴαν και δεν καταφάσκεται το ἐπάγγελμά του ἀνήκει στις επαναστατικές ομάδες της περιοχῆς. Περαιτέρω, για την επαγγελματική κατάσταση των Ιακώβου και Ιούδα/Θαδδαίου, οὐδαμῶς γίνεται λόγος, ἀρα δεν

⁶⁰ Γ Γ. Πατρώνου «Η κλήσις των μαθητῶν του Ιησοῦ κατὰ την ευαγγελικὴν παράδοσιν (Συνοπτικὴν και Ιωάννειον)», *Θεολογία ΜΣΤ'* (4)(1975) : 892-894.

⁶¹ Κατάνης Κασσιανού «Το εικοστόν πρῶτον κεφάλαιον του Κατὰ Ιωάννην Ευαγγέλιον (μτφ. Ιωάννου Ορ. Καλογήρου)», *Γρηγόριος Παλαμάς ΔΗ'* (3)(Μάιος-Ιούνιος 1955): 206-220.

είναι άτοπο να υποστηρίξωμε, ότι οι δυό ανώνυμοι Μαθητές να ήταν ο Ανδρέας και ο Φίλιππος, όπως στην κλήση τους.

Τελικές Παρατηρήσεις

Ο Γαλιλαίος Φίλιππος, γνώστης της ελληνικής γλώσσας, των εθίμων και ηθών των Ελλήνων, από επώνυμη οικογένεια της Βηθσαϊδά, αλιεύς και πιθανόν επιχειρηματίας αλιευτικής επιχειρήσεως, κατά το πρότυπον των αδελφών Πέτρου και Ανδρέα, Ιακώβου και Ιωάννου, υιών Ζεβεδαίου, ανήκει στο κίνημα του Ιωάννου του Προδρόμου, το οποίο είναι ενωτισμένο με την μεσσιανική ιδέα. Ομού με τον Ανδρέα αποτελεί τον φορέα του μεσσιανικού μηνύματος μετά την γνωριμία του με τον Χριστό. Δεν αποκλείεται να συνήντησε τον Χριστό στην τελευταία συνάντησή με τους επτά στην λίμνη της Τιβεριάδος και κατά τον τρόπο αυτό να ολοκληρώνεται ο κύκλος της γνωριμίας του με τον Θεάνθρωπο με παρόμοιο τρόπο με την κλήση του.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Αγουρίδης, Σάββας, *Θεολογία και Κοινωνία σε διάλογο*. Αθήναι :Αρτος Ζωής, 1999.
- Αγουρίδης, Σάββας, *Το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον*. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 2005.
- Ατματζίδης, Χαράλαμπος, *Κριτικές αναγνώσεις των βιβλικών κειμένων. Ερευνητικές επισκέψεις σε βιβλικά τοπία*, τόμ. Α'. Θεσσαλονίκη : Πουρναράς, 2010.
- Βέλλας, Βασ., *Χρονολογικοί Πίνακες της ισραηλιτικής ιστορίας*, τχ. Α'. Αθήναι: Αποστολική Διακονία, 1966².
- Γαλάνης Ιω., *Βιβλικές ερμηνευτικές και θεολογικές μελέτες*. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 2001 [ανατύπωση 2004].
- Δεσπότης, Σωτ., *Ανθρώπινο πρόσωπο και ήθος στην Καινή Διαθήκη. Η Καινή Διαθήκη στον 21^{ον} αιώνα*, τόμ. Β'. *Βιβλικές Μελέτες στην Βιβλική Ηθική*. Αθήνα : 'Αθως, 2008.
- Δεσπότης, Σωτ. «Οι πρώτοι λόγοι του Ιησού στο κατά Ιωάννην και η δημιουργία του κύκλου των μαθητών Του», *Θεολογία ΠΑ'* (3)(2011): 45-63.
- Ζάρρας, Κ., *Ιστορία της Εποχής της Καινής Διαθήκης*. Αθήνα: Έννοια, 2005.
- Καραγιάννης, Αναστ. και Χ.Π. Μπαλόγλου, *Η επιχειρηματικότητα στην αρχαία ελληνική οικονομία*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2008 [Γραφείο Οικονομικών Ερευνών. Μελέτες Νο 8].
- Κασσιανός, επίσκοπος Κατάνης «Το εικοσόν πρώτον κεφάλαιον του Κατά Ιωάννην Ευαγγελίου (μτφ. Ιω. Ο. Καλήρου)», *Γρηγοριος Παλαμάς ΛΗ'* (3): 206-220.
- Κόμπος, Αντώνιος, Μητροπολίτης Σισανίου και Σιατίστης «Ο Ιησούς, οι Μαθηταί Του και η κίνησις των Ζηλωτών», *Χαριστείον Σεραφείμ Τίκα*. Θεσσαλονίκη, 1984, σσ.231-262.
- Κόμπος, Αντώνιος, Μητροπολίτης Σισανίου και Σιατίστης, *Ο Κύριος, οι Ζηλωταί και η Ρωμαϊκή εξουσία*. Αθήναι 1996.
- Κρικιώνης, Χρίστος, *Απόστολος Ανδρέας ο Πρωτόκλητος*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2009 [Σειρά Θεολογικά Μελέται 3].

- Κωνσταντινίδης, Α.Κ., *Επίτομον Λεξικόν Μυθολογίας και Ιστορίας*. Αθήνα 1968.
- Λάμπας, Γ., *Λεξικόν του αρχαίου κόσμου. Ελλάδα, Ρώμη*, τόμ. Δ'. Αθήνα: Δόμος, 2006.
- Μαράς, Αναστ., *Πατρική Θεολογία και Χριστιανικός Πολιτισμός*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλη, 2008².
- Μουτζούρης, Ιω. «Περί των Δώδεκα Αποστόλων», *Επετηρίς του Φοιτητικού Θεολογικού Συνδέσμου*, τχ. Δ' (1936-1937) 24-36.
- Μπαλόγλου, Χρήστος Π. «Η επιχειρηματικότητα και οι επιχειρηματίες στη ζωή του Απ. Παύλου», *Celestia*, τχ. 3^{ον} (Νοέμβριος 2009):77-86.
- Μπαλόγλου, Χρήστος Π. «Εργασία, επάγγελμα και οικιακή οικονομία κατά τον Απόστολο Πέτρο», *Πελοποννησιακά Λ'* (1) (2011) :391-418[: Στέφανος εις Τάσον Α. Γριτσόπουλον].
- Μπαλόγλου, Χρήστος «Η διοίκηση και οργάνωση του Οίκου κατά τον Απόστολο Παύλο σε συνάφεια με την αρχαιοελληνική θεώρηση (εκτενεστάτη περίληψη γερμανιστί)», *Zbornik. Journal of Classical Studies* 13 (2011) :147-170.
- Μπαλόγλου, Χρήστος Π. «Η οικονομική και επιχειρηματική δραστηριότητα του Αποστόλου Βαρνάβα», *Εκκλησιαστικός Φάρος ΠΒ'* (2011) : 247-298.
- Μπαλόγλου, Χρήστος Π. «Η διοίκηση και οργάνωση του Οίκου κατά τον Απόστολο Παύλο», *Τμητικός Τόμος για τον Ομότιμο Καθηγητή Σωτήριο Καρβούννη, πρώην Πρύτανη Πανεπιστημίου Πειραιώς*. Πειραιάς: Πανεπιστήμιο Πειραιώς, 2012, σσ. 459-477.
- Μπαλόγλου, Χρήστος Π. «Η βαρύνουσα θέση του Αποστόλου Ναθαναήλ και η επαγγελματική του απασχόληση. Διόρθωση ημαρτημένων και λανθασμένων θέσεων», *Εκκλησιαστικός Φάρος ΠΓ'-ΠΔ'* (2012-2013) : 299-305.
- Μπαλόγλου, Χρήστος Π. «Η συνεισφορά και συμβολή του Μνάσωνος στην συγκρότηση της αρχαίας Εκκλησίας», *Εκκλησιαστικός Φάρος ΠΓ'-ΠΔ'* (2012-2013): 281-297.
- Μπαλόγλου, Χρήστος Π. «Η οικονομική διάσταση της μαγείας στις *Πράξεις των Αποστόλων*», *Μάραθα ΙΣΤ'* (2013) :257-268.
- Μπαλόγλου, Χ.Π. «Διάλογος βιβλικής και φιλοσοφικής ερμηνείας: Η διοίκηση και οργάνωση του οίκου και της οικονομικής μονάδος κατά τον ξενοφύψντα και τους Αποστόλους Παύλο και Πέτρο», *Celestia* 4(ii)(2013):43-80.
- Μπαλόγλου, Χρήστος Π. «Αριστοτέλης και Απ. Παύλος: Συγκριτική παρουσίαση του βίου, της δράσεώς των και της περί οικιακής οικονομίας διδασκαλίας των», *Φιλογένεια ΙΣΤ'*(1)(Ιανουάριος-Ιούνιος 2014)[2016]: 20-23.
- Μπαλόγλου, Χρήστος Π. «Η οικονομική και κοινωνική ανάλυση των παραινέσεων του Αποστόλου Παύλου εις την Προς Τίτον επιστολήν», *Αθηνά ΠΕ'*(2013-2018) (υπό εκτύπωσιν).
- Μπαλόγλου, Χρήστος Π. «Η επαγγελματική απασχόληση του Ιούδα του Ισκαριώτου εντός του πλαισίου των αφηγήσεων της Καινής Διαθήκης», *Φιλογένεια ΙΣΤ'* (2) (Ιούλιος-Δεκέμβριος 2014) : 24-27.
- Μπαλόγλου, Χρήστος Π. «Η ηγετική θέση του Ιακώβου του Αδελφοθέου και οι απόψεις του περί πλούτου και δικαίας διανομής του», *Νέα Σιών*, έτ. ρζ', 93(2015) : 135-169 (+σσ.169-171:Summary).
- Μπαλόγλου, Χρήστος Π. «Η επαγγελματική κατάσταση και ηγέτιδα θέση του Ιακώβου του Ζεβεδάιου στην Αρχέγονη Εκκλησία», *Οι Τρεις Ιεράρχαι*, έτ. 105^{ον},

- αρ. φυλ. 3(1559)(Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2014) : 42 - 43.
- Μπαλόγλου, Χρήστος Π. «Η Εκκλησία των Κεγχρεών και η συμβολή της διακόνου Φοίβης», *Πελοποννησιακά Γράμματα* 1(2016) 61-73.
- Μπαλόγλου, Χρήστος Π. «Η συμβολή των Αγίων Ακύλα και Πρισκίλλης στο έργο της Αρχέγονης Αποστολικής Εκκλησίας», *Θεοδρομία* ΙΣΤ'(1)(Ιανουάριος-Μάρτιος 2014) :27-48· ΙΣΤ'(2)(Απρίλιος-Ιούνιος 2014) :172-179.
- Μπαλόγλου, Χρήστος Π. «Βοήθεια-λογία ή σπατάλη;», *Ενορία*, έτ. 65^{ον}, 1057(25-10-2010): 183-184.
- Μπαλόγλου, Χρήστος Π. «Διαφθορά και σιμωνεία», *Ενορία*, έτ. 65^{ον}, φυλ. 1060(19-11-2010): 201-202 [Αμπελος, περ. Δ', τχ. 67^{ον} (Γ' -Δ' Τρίμηνο 2011): 10-11].
- Μπαλόγλου Χρήστος Π. «Διάλογος ελληνικής και βιβλικής οικονομικής φιλοσοφίας. Η δικαία διανομή του πλούτου:Από τα ελληνικά συσσίτια στα κοινά δείπνα αγάπης»,*Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση* 31(91)(Ιανουάριος 2014): 27-49.
- Μπρατσιώτης, Παναγ. «Χριστιανισμός και Ελληνισμός εν αντιθέσει και συνθέσει»,*Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 32(1958): 278-304.
- Οικονόμου, Χρήστος « Ιστορικοθεολογικές προϋποθέσεις των *Πράξεων των Αποστόλων* για την ιεραποστολή του Παύλου στη Βέροια», εν *Α' Παύλεια:Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Ο Απόστολος Παύλος και η Βέροια»* (Βέροια, 27-28 Ιουνίου 1995). Βέροια 1995, σσ.105-173.
- Ολυμπίου, Νικ. «Καπερναούμ. Η πόλις του Χριστού», εν *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*ΚΘ' (1994): 459-495 [Τιμητικόν Αφιέρωμα εις Σάββαν Χρ. Αγουρίδη].
- Πατρώνος, Γ.«Η κλήσις των Μαθητών του Ιησού κατά την ευαγγελικήν παράδοσιν (συνοπτικήν και ιωάννειον)», *Θεολογία* ΜΣΤ' (4) (1975) : 882-900.
- Πατρώνος, Γ. «Η κλήσις των Μαθητών του Ιησού κατά την ευαγγελικήν παράδοσιν (συνοπτικήν και ιωάννειον)», *Θεολογία* ΜΖ' (1) (1976) : 114-125·ΜΖ' (2) (1976) : 391-401
- Πατρώνος, Γ. «Ο απόστολος Άνδρέας ως οίκουμενικός διδάσκαλος», *Όρθοδοξία και Οίκουμένη, Χαριστήριος τόμος προς τιμήν του Οίκουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου Α΄*Αθήνα, 2000, σσ. 153-181 [Γ. ΠΑΤΡΩΝΟΣ, *Έλληνισμός και Χριστιανισμός. Θέματα αρχικής συνάντησης και σύνθεσής τους*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2003].
- Πατρώνος, Γ., *Θεολογία και Κοινωνία. Θέματα βιβλικής θεολογίας και ποιμαντικής διακονίας*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2007.
- Πατρώνος, Γ. «Η μεσσιανική αυτοσυνειδησία του Ιησού και η αντίθεση αποστόλου Ανδρέα και Ιούδα», εις *Κήρυγμα και Ευχαριστία. Χαριστήριος Τόμος προς τιμήν του Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ανθίμου*. Αθήνα: Αρμός, 2009[Γ. Πατρώνος, *Θεολογία και Κοινωνία. Θέματα Βιβλικής Θεολογίας και Ποιμαντικής Διακονίας*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2007, σσ. 305-328]
- Πονηρός, Ευαγγ., *Ελληνισμός και Χριστιανισμός. Από την Καινή Διαθήκη έως τον Μέγα Βασίλειο*. Αθήνα : Γεωργιάδης, 2010.
- Ρηγόπουλος, Γ., *Ο Ιησούς και οι Μαθηταί Του. Οι μεταξύ του Ιησού και των Μαθητών Του σχέσεις από της «κλήσεώς» των μέχρι της Αναλήψεώς Του*, Αθήναι :Άρτος Ζωής, 1997.
- Ρηγόπουλος, Γ., *Ο Ιησούς και οι Έλληνες. Ερμηνευτική προσέγγιση του Ιω. 12,20-26*. Αθήναι 1998.

- Σαρηγιάννης, Χρυσάνθος, Μητροπολίτης Μόρφου, *Συνοπτική Ιστορία της Εποχής της Παλαιάς Διαθήκης*. Ευρύχου-Κύπρος, 1990.
- Σιώτης, Μάρκος «Οι κατά σάρκα προπάτορες του Ιησού Χριστού», *Θεολογία* ΝΖ(1)(1986) : 127-154 & 2(1986) : 273-299.
- Σιώτης, Μάρκος, *Η Γεθσημανή ιδιοκτησία του Ευαγγελιστού Ιωάννου*. Αθήναι 1989.
- Φειδάς, Βλάσιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τόμ. Α'. Αθήνα 1997³.
- Χαστούπης, Αθαν. «Τα βιβλία Α' και Β' Βασιλειών (Ο' : Γ' και Δ' Βασιλειών)», *Θεολογία* ΞΑ' (Γ') (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1990) : 345-379.

Ξένη Βιβλιογραφία

- Baloglou, Christos P. «An economic and social analysis of Apostle Paul's doctrines in the *Epistle to Titus*», εν H. Peukert, επιμ., *Taking up the Challenge! Festschrift für Jürgen Backhaus*. Marburg: Metropolis Verlag, 2015.
- Baloglou, Christos P. «Fair Distribution of Wealth: From the Greek Syssitia to the Dinners of Love», εν George C. Bitros, Nicholas C. Kyriazis, eds., *Essays in Contemporary Economics. A Festschrift in Memory of A. D. Karayiannis*. Heidelberg-New York- Dordrecht- London: Springer Verlag, 2015, σσ.199-219.
- Cullmann, Oscar, *Saint Pierre. Disciple, Apotre, Martyr: histoire et theologie*. Paris – Neuchatel, 1952.
- Kuhn, H. – W. «Betsaida und et-Tell in frühchristlicher Zeit. Historische, archäologische und philologische Probleme eines als Wirkungsstätte Jesu angenommenen Ortslage», *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche* 101 (1) (2010).